

MŰVÉSZETEK ÉS TUDOMÁNY A NEMZETÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

K 108670. sz. projekt

SZAKMAI ZÁRÓBESZÁMOLÓ

Elméleti keretek

A kutatás értelmezési keretét a következőképp határoztuk meg. Abból indultunk ki, hogy a kulturális fordulatként számon tartott paradigmaváltások nyomán a nemzetközi szakirodalom a nacionalizmusra már nem pusztán (modern) ideológiaként tekint. Clifford Geertz hatására ugyanis, aki a kulturális rendszer fogalmát radikálisan kiterjesztette és egy sor mentális fejleményre (ideológia, vallás) alkalmazta, a nacionalizmus is elnyerte a kultúra rendszerén belüli helyét. A politikai ideológiaként (államideológiaként vagy pártideológiaként) ható, befolyását e minőségben kifejtő modern kori nemzeti közösségi tudat, a nacionalizmus, amely nem azonos a patriotizmus univerzális történeti megnyilvánulásaival, mint sajátos kulturális gyakorlat (öntudat) kerül – minden intézményesültségével együtt – ezáltal a tudományos vizsgálódás homlokterébe.

A nacionalizmus (és a nemzetállam-építés) kulturális fogalma már E. Gellner, B. Anderson és E. Hobsbawm elképzeléseivel is szorosan együtt járt. Gellner nagy hangsúlyt fektetett teóriájában a kulturális homogenizálódás követelményére, mint a nemzetállam keretei között megszerveződő modern ipari társadalom döntő feltételére és nem elhanyagolható következményére. Anderson „képzelt közösség” fogalma a makroközösséggel való mentális azonosulás eseteként közelít a nacionalizmus és a nemzet jelenségéhez. Hobsbawm-nak a hagyományok feltalálása néven ismert koncepciója pedig a nemzeti identitáspolitikák alkotó szerepét állította középpontba a modern nemzetállam teremtésének a folyamatában.

A kulturális vonatkozások az előbbieknél is nagyobb szerephez jutnak a nacionalizmus (és a nemzetállam) etnoszimbolikus felfogást követő megközelítésében. Amint azt A. D. Smith kiemeli, azt lehetett csupán nemzetként megkonstruálni a modern korban, ami valamiképpen már korábban is létezett: ezzel pedig azokra az emlékezeti és hagyománybeli elemekre utal, amelyek látens vagy nyílt jelenléte, a szerinte kétségtelen történeti folytonossága nélkül nem vezethetett volna eredményre a nacionalista nemzetépítés. E felfogás szerint a közös leszármazás tudata, az etnicitás mint a kulturális önazonosság hordozója, valamint a kollektív

emlékezet időbeli folytonossága képezi tehát a modern nemzetek keletkezésének a szükséges előfeltételét, amelyek így együtt afféle protonnemzeteket teremtettek, és belőlük alakult ki végül a nemzet modern intézményi rendje. Ezért is kardoskodik Smith amellet, hogy a modern nacionalizmus leghatásosabb szószólói maguk a művészek (írók, költők, festők) és a tudósok (történészek irodalomtörténészek, művészettörténészek), akik tevékenysége nélkül nem lehetett volna oly mértékben átélhetővé tenni, indoktrinálni a nemzeti önazonosság, e sajátos közösségi identitás ideológiai és politikai sugalmazásait.

A kutatás kitűzött célja és vizsgálati irányai

Ezen elméleti keretekre tekintettel kutatási célunk az volt, hogy rendszerezzük azt a szerepet, amelyet a művészetek és a különböző tudományterületek a nemzetépítés alakításában játszottak a 19. század folyamán. A közvetlen cél abban állt, hogy a történetírás, az irodalomtörténet-írás, a művészettörténet-írás, a néprajztudomány, a zenetudomány, a filozófia, valamint a régészet tárgyát illetően és a szóban forgó tudományok eszköztárának a hasznosításával integrált vizsgálódást folytassunk a 19. századi magyar nacionalizmus mint kulturális entitás jelenségéről. Miként jöttek létre akadémiai diszciplínaként a történettudomány, a közjogtudomány, a nemzetgazdaszat, az irodalomtudomány (az irodalomkritika és irodalomtörténet), továbbá a képzőművészet és az építészet, valamint a velük foglalkozó diszkurzív tevékenységek tudásvilágai, különös szemléletmódjai és mindennek a különálló intézményi alapjai (akadémia, egyetem, közgyűjtemények, saját kommunikációs csatornák, finanszírozási források). Az intézménytörténet jelenti tehát a kiindulópontot. Ehhez szorosan kapcsolódik az egyes tudás- és művészeti területek professzionalizálódása.

Az intézmények létrejötte azonban csak egy eleme annak a professzionalizációs folyamatnak, amely során e területek elnyerik társadalmi jelentőségüket. Épp ezen társadalmi jelentőségük miatt játszhatnak szerepet a nemzetépítés formálásában, adódik tehát a kérdés, hogy a professzionalizáció során mikor, hol és milyen hangsúlyokat nyert a nemzethez tartozás, a nemzeti jelleg. Amikor a közgyűjtemény (könyvtár, levéltár, múzeum), továbbá az anyagából dolgozó tudomány mint afféle nemzeti vállalkozás személyi, tárgyi és eszmei (gondolati) összetevőit egymással fennálló belső összefüggésükben és a lehető legtágabb, legextenzívebb kiterjedésében kutatjuk, a nemzeti kulturális univerzum természetét és működési módját írjuk le és elemezzük létrejöttének a történetileg adott körülményei között.

A nemzet mint „virtuális közösség” szimbolikus, olykor emblematikus helyekkel bír, P. Nora fogalmát idézve. E helyek a reprezentáció eszközével teremtenek közösségi kohéziót és hivatkozási alapot a modern ember társas életében. A nemzetépítés formálásának vizsgálatakor ez volt a kutatócsoport harmadik megközelítési módja. A közös kódok, a közös emlékezet (és egyúttal felejtés), az egyforma módon való tudás és emlékezet, egyszóval a nemzeti homogenizáció ugyanis intellektuális technikáiként hat mindaz, amit a humán tudományok és a – talán náluk is hatásosabb identitásteremtő és identitásbiztosító – kreatív művészetek kínálnak koruk és – nem utolsósorban – az utókor számára mint nemzeti önértelmezést.

A kutatás eredményei

Projektünk tudományos eredményei az alábbi számokkal írhatók le:

Az eredmények közzétételének formája	Kutatócsoport tudományos teljesítménye	Megjegyzés
Összes közlemény	118	
Ebből saját kiadású kötet	9	Lajtai-Varga 2015; Paraizs 2015; Hörcher-Mester-Lajtai 2016; Szalisznyó 2017; Székely 2017; Bollók-Szilágyi 2017; Varga 2017; Cieger-Varga 2017; Gyáni-Halmesvirta 2018
Ebből támogatott kiadvány	4	Bollók 2015; Gyáni 2016; Dávidházi 2017; Gyáni 2018
Ebből idegennyelvű publikáció	25	
Tematikus folyóiratszám	2	Korall 2015; Hungarian Historical Review 2016
Önálló konferencia	6	Budapest 2014, 2015 (2x), 2016; Jyväskylä 2015; Pécs 2016

A kutatócsoport tudományos közleményeinek teljes jegyzékét a pályázati rendszerben lehet elérni. Terjedelmi okokból csak a kutatócsoport által teljesen vagy részben finanszírozott kiadványokat soroljuk fel tételesen. Mindenekelőtt a kutatócsoport által indított *Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből* című könyvsorozat hét kötetét említjük:

- 1) Lajtai Mátyás, Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.
- 2) Hörcher Ferenc, Lajtai Mátyás, Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, MTA BTK, 329 oldal, 2016.
- 3) Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon.*, Budapest: MTA BTK, 250 p., 2017.
- 4) Székely Miklós: *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum (1887–1918)*, Budapest: MTA BTK, 172 p., 2017.
- 5) Bollók Ádám, Szilágyi Adrienn (szerk.) *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.
- 6) Cieger András – Varga Bálint (szerk.): *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szöveggyűjtemény*, MTA BTK TTI, Bp., 2017.
- 7) Gábor Gyáni - Anssi Halmesvirta (eds.): *Cultural Nationalism in a Finnish-Hungarian Historical Context*, MTA BTK, Bp. 164 p., 2018.

Ugyancsak a projekt kiadásában jelent meg az alábbi két irodalomtörténeti konferencia anyaga:

- 1) Paraizs Júlia: *„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról. (Hagyományfrissítés 3.)* Bp. reciti, 2015.
- 2) Szalisznyó Lilla szerk.: *Tiltva, túrve, imádkozva, énekelve. Tanulmányok a Szóatról. (Hagyományfrissítés 5.)* Bp., reciti, 2017.

Továbbá a kutatócsoport anyagilag is hozzájárult tagjai témánkba vágó alábbi munkáinak megjelenítéséhez:

- 1) Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez*, Budapest, MTA BTK RI, 2015.
- 2) Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*, Kalligram, Bp., 2016. 304 oldal, 2016.
- 3) Dávidházi Péter: *„Vagy jőni fog” Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*. Ráció, Budapest, 2017. 527 oldal.

- 4) Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., (megjelenés alatt), 2018.

A kutatócsoport szerteágazó elemzéseinek közös kiindulópontja az volt, hogy a kulturális nacionalizmus működését a 19. század folyamán kiformalódó magyar nemzetállam keretei között kívánta vizsgálni, rendszerint jól megragadható forrásokon és esettanulmányokon keresztül. Kutatóink elsősorban az alábbi kérdésekre keresték a válaszokat:

Miként lehetett a magát univerzálisnak tekintő tudományt egy konkrét közösség, a magyar nemzet szolgálatába állítani? Hogyan lehetett tudományosan megalapozni a nemzetépítés programját? Van-e speciálisan magyar tudomány, és ha van, hol érintkezik ez az egyetemes tudományossággal? Ha szembekerül egymással a tudományos igazság és a nemzeti érdek, melyiket kell választani? Mitől lesz magyar a művészet és hogyan lehet a művészet egyetemes nyelven megjeleníteni a magyar nemzetépítés fontos témáit? Végül, miként teremthető meg a modernitásra nyitott, ám hagyományait is felkutató és megőrző nemzeti kultúra?

Úgy véljük, hogy e kérdések kulcsfontossággal bírtak a magyar értelmiség számára a 19. század során, amikor egyrészt megszületettek a modern társadalomtudományi módszerek, másrészt pedig megjelent, és mindennél erősebb ideológiává vált a nacionalizmus.

A projekt tagjai tanulmányaikban, könyveikben sikerrel térképezték fel, hogy például a tudományos műveken és a tankönyveken, a festményeken (például Munkácsy és Körösfői-Kriesch képein), a zenén, a néprajzi szakszövegeken, az irodalmi alkotásokon (például Arany, Kölcsey, Vörösmarty művein) keresztül, vagy akár az ekkor emelt épületek, emlékművek köveiből (például a millenniumi ünnepségek képzőművészeti és építészeti alkotásaiból) miként áradt, akár észrevétlenül is a nacionalizmus ideológiája a befogadókra, legyenek ezek például kisdíákok, egyetemi hallgatók, újságolvasó polgárok vagy a kiállításokra ellátogató széles tömegek. A kulturális intézményrendszer (például a múzeumok, egyetemi tanszékek vagy az Akadémia) működése, a hazai szaktudományok (például a földrajz, a történelem, a néprajz, a filozófia vagy éppen a jogtörténet kutatása) és a tudományos nyelvezet kialakulása, a művészeti programok, illetve személyes tudósi életutak feltárása egyaránt részét képezték a feladatainknak. Ugyanakkor annak tanulmányozásáról sem feledkeztünk el, hogy a magyar kulturális nacionalizmus milyen fogadtatásra talált a lokális közösségekben egy soknyelvű és sokvallású országban. Szöveggyűjteményünk pedig a 19. század magyar tudósainak, művészeinek és gondolkodóinak a tudomány, a művészet és a nemzet kapcsolatát vizsgáló

programadó írásaiból, valamint a fenti kérdéseket taglaló szakmai vitáiból nyújt gazdag válogatást. Bátran kijelenthetjük, hogy eddig Magyarországon ilyen átfogóan nem vizsgálták a nemzetközileg jól ismert témát.

Kutatócsoportunk mindvégig szem előtt tartotta, hogy eredményeit megossza a külföldi tudományos közösség különböző csoportjaival, illetve lehetőségei szerint igyekezett megismertetni a kulturális nacionalizmus kutatásának nemzetközi munkáit a hazai szakmai közvéleménnyel. A tudásközvetítés alábbi eszközeit és csatornáit vettük igénybe:

- Fordításban közöltük szöveggyűjteményünkben (Cieger-Varga 2017) a téma vezető kutatójának, John Hutchinson-nak 2013-ban megjelent áttekintő tanulmányát a kulturális nacionalizmusról.
- Ugyancsak szöveggyűjteményünkben adtuk közre a kulturális nacionalizmus hazai és nemzetközi kutatásának válogatott (hetven tételes) bibliográfiáját.
- A projekt bő négy éves működése során élő tudományos kapcsolatot építettünk ki a finnországi kutatókkal, melynek eredménye két bilaterális konferencia, valamint ezek nyomán egy angol nyelvű tanulmánykötet közreadása lett (Gyáni-Halmesvirta 2018).
- 2016 augusztusában jelent meg a Hungarian Historical Review angol nyelvű történettudományi folyóirat Nationalism & Discourses of Objectivity: The Humanities in Central Europe in the Long Nineteenth Century c. száma, amelyben több projekttag írása olvasható és a szám szerkesztését is a kutatócsoport végezte. Munkatársaink mellé a közzé tett szakmai felhívásnak (CfP) köszönhetően több közép-európai kutató is tanulmánnyal csatlakozott a lapszámhoz.
- Kutatási eredményeinket idegen nyelven, összesen 25 publikációban tettük elérhetővé a nemzetközi szakma számára (azaz, minden ötödik írásunk idegen nyelven jelent meg).
- Ugyanezt a célt szolgálta számos kutatónk – részben vagy egészben pályázatunkból finanszírozott – egyéni részvétele nemzetközi konferenciákon (ezek száma összesen meghaladja a húszat).

Végül járulékos eredménynek tartjuk, hogy kutatócsoportunk arra is példát nyújtott, hogy egy az MTA Bölcsészettudományi Központja égisze alatt futó projekt miként képes féltucat humántudomány 28 kutatóját – segédmunkatárstól az akadémikusig – hatékonyan megmozgatni és a különböző diszciplínák művelőinek egy közös gondolkodási tárgyat kínálni.

Kiadványainkat eljuttattuk a fontosabb hazai kutatóhelyekre és a nagyobb egyetemi könyvtáraknak. Kutatócsoportunk programjairól és eredményeiről pedig folyamatos tájékoztatást adtunk honlapunkon keresztül: <http://www.btk.mta.hu/multidisziplinaris-kutato csoport/esemenyek.html>

Budapest, 2018. február 25.

Dr. Gyáni Gábor
témavezető